

gatott az elmebetegek nyelvteremtő képessége, a hajdani barát, a költő Juhász Gyula sorsától tartott, és arra jutott, beszédképtelen élőhalottá vált, miután többször is felidézhetette, miként írta meg a szegedi költő egyik nagy szonettjében Baudelaire elméjének elborulását. És immár ki tudja, mit gondolhatott?

A „bolondok” bölcsessége túl van a miénken, és megvan az a kiváltságuk, hogy ki-nevetethetnek minket. De egy ideig együtt nevetethetünk azon a világon, amely megbolondítja önmagát, kezdve azzal, hogy fokozatosan elpusztítja a nyelvet, és felvillantja a kérdést: Lehet-e élet nyelv nélkül? Lehet-e nyelv nélküli gondolat, ha tumbol a gondolat nélküli beszéd? És elméletileg elgondolható, hogy a hang nemcsak kezdetben „vala”, hanem a végén is? Zolnai Béla embertudományának, életének és sorsának legnagyobb tanulsága most talán az, hogy nyelvi világunk minősége életünk minőségének nemcsak folyománya, hanem alakítója is. Ez közhely, bár Zolnai Béla életműve közhelyszerű elemekkel nem jellemezhető. Rendhagyó és rendkívüli munkájáért, emberi botlásait helyrehozó erkölcsi tartásáért tiszteljük, és emlékezünk rá, abban a reményben is, hogy írásai révén az élet elvesztett teljességének nosztalgiájából talán még visszanyerhetünk valamit, bár tudnunk kell, hogy a nosztalgiákat történetiségükben kell szemlélnünk, a kifinomult filológia és szellemtörténet, de maga a durva történelem is erre figyelmeztet.

Deák Ágnes

DEÁK, A MAGYAROK MÓZESE

Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876*

Nehéz olyan kiemelkedő politikai személyiséget elképzelni, aki egyéniségénél fogva kevésbé volt vagy lehet alkalmas a mítoszteremtésre, mint Deák Ferenc. Közismert puritán életmódja, az ahhoz való feltétlen ragaszkodás mindennapi gesztusai, idegenkedése a politikai színpad hősi pózaitól a kortársak előtt éppúgy ismert volt, ahogy az utókor előtt is. Politikusként sem tartott igényt piedesztálra. Igen jellemző az az anekdotaszerű, mégis hihető történet, melyet Pulszky Ferenc örökített meg, miszerint ő utólag érdeklődött, valójában kinek is köszönhető a kiegyezés tető alá hozása. A megkérdezettek, Andrássy Gyula gróf, Eötvös József báró, Lónyay Menyhért, ahogy Csengery Antal is, saját nyilvános vagy a színpalak mögött eljátszott szerepüket emelték ki, kivéve Deák Ferencet, aki szerint Andrássy modora és összekötései győzték le az ellenszenvet az udvarnál, s csak ez tette lehetővé a megegyezést.¹ Deák még annak gondolatától is berzenkedett, hogy beszédeit valaha is összegyűjtsék, kiadják majd, mondván, azok a napi politikai aktualitások szülöttei, nem érdemelnek ezen túlmenő figyelmet.²

* Előadásként elhangzott a DEÁK ÉS UTÓDAI – MAGYAR IGAZSÁGÜGYI MINISZTEREK 1848/49-BEN ÉS A DUALIZMUS KORÁBAN című konferencián, Pécsen 2003. november 20-án.

Ráadásul, bár 1873 őszén bekövetkezett komoly megbetegedéséig végig aktív politikusként jelen volt a politikai színtéren mint a Deák-párt feje, mintegy pártvezére, viszonyulása a kiegyezés után kiépült politikai hatalmi tényezőkhöz igen ambivalens volt. Halálakor az ellenzék kinyilvánította: egynek tekinti a kormányzatot és Deákat. „...1867 óta Deák Ferencz oly korlátlan hatalommal bírt a ház többségére s az abból alakult kormányokra, hogy... a magyar törvénykönyv előtte üres lap volt, melyre ő tetszése és jó belátása szerint írhatott volna akármit. E helyzetnek, e hatalomnak két következése van: egyik, hogy a ki ily hatalommal bír, az saját rendszerét minden részleteiben, egész tökéletességében keresztül viheti, – másik az, hogy a ki ily korlátlan hatalmat gyakorol: az felelős mindenért, a mi az országgyűlés és kormánya által történik” – jelentette ki Simonyi Ernő a Deák érdemeinek törvénybe iktatására vonatkozó törvényjavaslat képviselőházi vitájában 1876. február 16-án.³ Deák maga azonban már 1867 tavaszán sem akart pártvezér lenni, sőt kormánypárttag sem, az épp kormányzati pozíciót nyert híveinek februárban azt javasolta, szervezzenek a gyűjtőpárt jellegű Deák-pártnál feszebb kormánypártot, de ő abból személy szerint kimaradna, bár a fontos kérdésekben támogatná őket tekintélyével. Andrassy Gyula gróf válasza persze erre az volt, hogy akkor alakítsunk inkább Deák kormányt – nélküle.⁴ Deák visszakozott, s ezzel egyszerűen rámerült az alapító atya póza és szerepe. Tudjuk, jó néhány kérdésben eltért, mégpedig alapvetően eltért véleménye a kormány politikáját alakító egykori közei párthívei nézeteitől, de az egység megőrzése és az esetleges kormányválság kikerülése érdekében engedett, a kitérés és hallgatás útját választotta. Ennek ellenpontjaként a kormányzat igyekezett tekintélyét megszilárdítva saját legitimitációját is megerősíteni. Deák nevéhez már az 1861-es országgyűlés időszakában hozzákapcsolódott „a haza bölcsé” toposz, 1867 után a hivatalos propaganda is beemelte ezt eszköztárába, kiegészítve „a haza atyja” megjelöléssel, s Deákot már életében mintegy a halhatatlanok sorába emelték. Hogyan is látta Deákot a kortársak emlékezete nem sokkal a halála után, ezt kívánja ez az írás felvillantani részben egy igen sajátos forrás, a Magyar Tudományos Akadémia által Deák emlékét megörökíteni szándékozó verspályázat bemutatásán, részben pedig a kortárs politikusok megnyilatkozásainak értékelésén keresztül.

Deák az utolsó évek súlyos betegeskedése után, 1876. január 28-án este távozott az élők sorából.⁵ Mind Lónyay Menyhért, az MTA akkori elnöke, Deák közei munkatársainak egyike az 1860-as években, mind pedig Csengery Antal, az alelnök, Deák legközelebbi munkatársa és elvbarátja haláláig rendkívül fontosnak tartotta, hogy az Akadémia már másnap megemlékezzék róla, amint Csengery valószínűleg Arany János főtítkárhoz intézett levelében írta, „mi nem lehetünk utolsók”.⁶ Így az Akadémia január 29-én délután öt órakor rendkívüli „elegyes ülés”-t tartott. Lónyay Menyhért, az Akadémia elnöke elnökkölt, s miután bejelentette Deák halálhírét (elvesztettük azt, „ki hazánk történelmének vele együtt élt korszakában s annak legnevezetesebb eseményei közt bölcs tanácsadónk, a legnehezebb körülmények közt vezérünk, s szilárd tiszta hazafiui jelleme által osztatlan mély tiszteletünk s szeretetünk tárgya volt”), indítványozta, hogy ez alkalommal ugyanúgy járjanak el, mint Széchenyi István gróf, az intézmény alapítójának halálakor, 1860-ban, azaz február 3-i temetésén s a két nappal később tartandó gyászistentiszteleten testületileg jelenjenek meg, születésének napján, október 17-én ünnepélyes gyászülést tartsanak, ott hangozzék el egy emlékbeszéd, illetve egy „ó dai költemény”, mely utóbbira száz arany díjat tűzzenek ki. Készíttessék el Deák életnagyságú arcképét, s helyezték el az Akadémia arcképcsarnokában. A gyűlés határozata leszögezte, „...ő a miénk is volt, nagy mértékben a miénk...”, megemlékezett a „bölcs törvényho-

zó"-ról, „az egyszerű igazság, éles logikai elme s tősgyökeres magyar nyelv erejével ható szónok"-ról, az MTA tagjáról, „osztályának vezérfia"-ról és igazgató tanácsi tagjáról. Külön kiemelték Deák ADALÉK A MAGYAR KÖZJOGHOZ című munkáját, amelyet 1866-ban már akadémiai díjjal kívánták kitüntetni, de Deák ellenkezése akkor azt megghiúsította, most az Akadémia nagyjutalmával koszorúzták e művet, s e koszorút kegyelettel letették „*ra-vatala számolyára*”.⁷

A lapokban híradás jelent meg minderről,⁸ s ezt néhányan úgy értelmezték, mint ha a pályadíj az „ó dai költeményre” már hivatalosan is kiíratott volna. Február 28-án, az osztályok „összes ülésén” Arany János főtitkár arról számolt be, hogy már érkeznek is pályaköltemények. Határozatot hoztak, hogy gyűjtsék össze azokat addig is, míg „köz-ülési előrajz készítésére kinevezett állandó bizottság” Lónyay Menyhérttel együtt nem dönt arról, hogy „pályázat vagy megbízás útján állíttassék-e elő a kívánt ó dai költemény”.⁹ Az Akadémia vezetése ugyanis eredetileg abban is a Széchenyi-ünnepség nyomdoka-in kívánt haladni, hogy Arany Jánost szerették volna megbízni a költemény elkészítésével, s nem véletlenül, hiszen Deák igen nagyra becsülte Arany költészetét. Arany azonban már 1860-ban is csak unszolásra vállalta el a megbízást, s helyette azt ajánlotta, szólítsanak fel többeket az Akadémia tagjai közül, s a legjobb verset olvassák aztán fel. Végül beadta a derekát, de a megbízás valóban igen nehéz és terhes feladatnak bizonyult számára. Csengery Antalnak és Toldy Ferencnek is arról panaszkodott, milyen nehézségekkel jár e műfaj, mint Toldynak írta: „Frázist csinálni nem tudok – vezércikk-félét nem akarnék: inspiráció kellene, de az megjön-e, nagy kérdés.”¹⁰ Csengery igyekezett megnyugtatni: „A Széchenyi-vers bizony ne aggaszson! Azt írod: sokat várnak! Nézd a naponkénti tapasztalat: mily kevéssel megelégednek. A kedélyek izgatottak, van egy-két hír, melyet Széchenyiről írván, mindenki szükségkép megpendít; s e hírok megpendítésére bizonyosan kitör a lelkesedés. A mi téged nem elégít ki, a közönséget magán kívül ragadhatja! Ne légy oly szigorú bírója tenmagadnak!”¹¹ Ennek ellenére Arany az elkészült műről utólag is kissé keserűen nyilatkozott Tompa Mihálynak írott egyik levelében: „Széchenyi-ódám kész. Alkalmi poéma lett bizony az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világra jött. Hanem, legalább megtettem, amit rám parancsoltak.”¹² Nem meglepő ezek után, hogy Arany ezúttal mindenképp kibújni igyekezett a feladat alól.¹³ Így azután sokkal inkább az 1858–59-ben, Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából meghirdetett költői pályázat forgatókönyve érvényesülhetett újra.¹⁴

Az említett bizottság végül április 3-án tartott ülésén valóban részben módosította az elképzeléseket, amennyiben javasolták, hogy a tervezett emlékünnepe időpontjával ne októbert válasszák, mivel akkor az országgyűlés valószínűleg szünetel, s a szüreti elfoglaltságok miatt a főváros lakosságának tekintélyes része is távol lesz, a városba téltre beköltözők pedig még csak később érkeznek. Ráadásul Desselwffy Emil gróf és Eötvös József báró esetében is a halálozás időpontjában s nem a születésnapon tartották a megemlékezést. A költemény megalkotására pedig immáron pályázat kiírását javasolták, „...hogy az öszves költői irodalom hozzá járulhasson”.¹⁵ Az emlékbeszéd tartására Csengery Antalt kérték fel. Jelentésüket április 10-én az Akadémia ülése jóvá is hagyta, az ülésen ugyan Szász Károly a *Pesti Napló* tudósítása szerint sajnálkozását fejezte ki, hogy az ó da megírásával az Akadémia nem bízta meg Aranyt, de Fraknói Vilmos megjegyezte, hogy ez valóban felmerült, s „csak igen nyomós okok miatt ejtetett el”.¹⁶ Ezt követően Arany megfogalmazta a lapokban közzétett pályázati felhívást: „ó dai költemény”-t várnak DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE címmel. Határidőként 1876. október 17-ét, Deák születésnapját tűzték ki, s azt is közzétették, hogy a pályadíjat a legjobb műnek mindenképpen odaítélik.¹⁷ Október 2-án a közgyűlésen Lónyay bejelentette, szerződést kö-

töttek Thán Mór festőművésszel Deák arcképének elkészítésére, s az a gyászünnepélyre el is készül.¹⁸

Ezzel párhuzamosan került sor 1876 áprilisában a Deák végleges síremlékének tervezésére meghirdetett pályázatra, melyet az országgyűlés e célból megválasztott bizottsága készített elő és felügyelt.¹⁹

Október 17-én lezárult az ódapályázati határidő. Október 23-án a közgyűlésen Arany főtitkár beszámolt arról, hogy összesen negyven pályamunka érkezett (kettő ugyan határidőn kívül, de mivel a postabélyegző tanúsága szerint október 17-én adták fel vidéken, elfogadták őket). Ebből azonban egy német nyelvű, mely még februárban érkezett, mégpedig nem jeligésen, hanem a szerző megjelölésével, ezért ezt a munkát kizárták a versengésből.²⁰ A többit átadták az I. osztálynak bírálókat végett.²¹ Az osztály október 28-i ülésén felállította a bíráló bizottságot Arany János, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Vadnay Károly és Zichy Antal gróf részvételével. Az írásbeli jelentést végül Gyulai fogalmazta meg decemberben. Értékelésük szerint „számra nézve” elég pályamunka érkezett be, „*de a művek becse teljességgel nincs arányban a nagy számmal*”. Nem is foglalkoztak bírálataukban csak két költeménnyel:

„*A XX. számú mind küll, mind belforma tekintetében nem annyira oda mint inkább Deák költői jellemzése, nem egy helyt szellemesen is találván, de kevés odai emelkedettséggel. A mű eleje sikerültebb, mint a vége, egyes részei szebbek, mint az egész, az érdek, a hatás nem fokozódik se gondolatban se érzésben, sőt hanyatlani látszik.*”

„*A XXXVIII. számú elégiai hangból indul ki ugyan, de inkább törekszik odai emelkedésre; több ugyan benne a szónoki, mint tisztán költői elem, de általában mind küll mind belformára nézve felülmulja társát. E mellett bizonyos ünnepélyesség ömlik el rajta s így illőbbnek látszik azon ünnepély méltóságához, a melyen felfog olvastatni. A mű kezdete az elégiai hang itt is sikerültebb, mint a tulajdonképi odai szárnyalás, a mely egyenetlen, megmeglankadó, de kevésbé hanyatlík, mint társáé.*”

Ezután a pályadíj odaítélését természetesen ez utóbbinak javasolják, az előbbit pedig „*méltánnyalatt kiemelendő*”-nek ítélik. Felbontották e két vers jeligés leveleit, s ekkor derült ki, hogy a díjnyertes költemény Szász Károly, a másik pedig Tóth Kálmán alkotása. A többi pályázó nevét rejtő levelek „*megégetésére*” Ipolyi Arnoldot és Vadnay Károlyt kérték fel, akik azonnal teljesítették a megbízatást. Szász Károly javasolta, hogy saját nyertes ódája mellett a gyászünnepélyen hangozzék el Tóth Kálmán költeménye is. Mindezt a közgyűlés jóvá is hagyta.²²

Mit is tudtak mondani ezek a költemények Deákról? Milyen hírokat kívántak megpendíteni a nagyközönség előtt?

Természetesen figyelembe kell vennünk a műfaji kötöttségeket s azok következményeit is, hiszen az óda – ahogy a korabeli poétikatankönyv fogalmaz – „*...a lelkesedés valódi költői formája s mindig a fenség jegyével bir*”, a „*lengület [!] segítségével az ihletett lélek a magasztos tárgy felé tör, ami nem engedi meg az eszmék zavartalan rendben való elsorolását*”, hanem „*merész átszökkenések, s bizonyos művészi erélyes szaggatottság*” jellemzi a műfajt.²³ Mindez eleve predesztinálta a pályázókat arra, hogy Deákat az ódai magasságokba emeljék. A közel negyven pályamunka áttekintése után valóban minden szempontból a műfajjal járó – de Deák egyéniségétől igencsak távol álló – sablonok dagályos túltengését állapíthatjuk meg.

Kikhez hasonlítják például, illetve kikkel azonosítják Deákat?

Az Ószövetségből leginkább a Mózes-párhuzam uralta a műveket (VII., XIII., XXIII., XXXIX. sz.), amint az egyik pályaműben (VII. sz.) olvashatjuk:

„Alkotmányunknak égő csipkebokrát
 Te is, mint Mózes híven megeléged;
 A titkos szózat nagy munkát bízott rád
 Megmenteni Árpád sujtott nemzetét.
 Vezértársad nincs mint Mózesnek Áron
 Varázsveszződ csak gyémántjellemed,
 Mely bizton győz veszélyen és dagályon
 S létünk, jövőnk alapját megveted.”

Tudjuk, hogy a magyar és a zsidó nép sorsa közötti párhuzam gondolata a közép-korig nyúlik vissza, amelyet a reformáció felerősített, s „irodalmi közhellyé kristályosodott analógiá”-vá vált.²⁴ Erre épült a „magyarok Mózes” kép, amire az első ismert példa Bocskai Istváné, akit a kassai országgyűlésen megjelent rendek tisztelték meg ezzel az elnevezéssel 1604-ben,²⁵ Kálvin INSTITUTIO CHRISTIANAE... című munkájának arra a tézisére építve, miszerint ha Isten megelégedi a zsarnokságot, szabadítót küld a nép sorsának enyhítésére, ahogy az Úr Izráel népének Mózeszt adta.²⁶ A kép azután beépült a XIX. századi magyar költői hagyományba is, de természetesen közvetlen politikai töltete mindig is igen erős maradt. 1848–49 viharos éveiben Kossuth Lajos nevéhez kapcsolódott hozzá e toposz részben egyháziaknak (elsősorban református papoknak, de egyáltalán nem kizárólagosan), részben pedig világiaknak köszönhetően.²⁷ Nem véletlen, hogy a neoabszolutizmus sötét és reménytelennek tűnő évei után, a nemzeti mozgalom újraerősödésének első hullámában, az 1859-es Kazinczy-ünnepségek során is igen gyakran fordultak a költők ehhez az erős mozgósítóerővel rendelkező sablonhoz, immáron azonban az alkalomhoz illően Kazinczyt tekintve Mózesnek, aki az ígért földjére vezette népét, aki korának lángoszlopa volt és így tovább. Margócsy István emez ünnepélyek nyelvhasználatának elemzése során arra is rámutatott, hogy Kazinczy mint a profán megváltó figurája „krisztusi allúziókkal” is telítődött, vagy mint hazája védőszentje jelent meg.²⁸ A Mózes-kép víziójától azonban nem volt mentes például Arany Széchenyi-ódája sem, hiszen a párhuzamok között ott is olvashatjuk: „...ki a pusztán népét vezérli...”²⁹

Ez alkalommal viszont Deákot helyettesítették be az évszázados konvencióba: a neoabszolutizmus rabsága után népét az alkotmányosság Kánaánjába vezette. Nem volt azonban ez teljesen új gondolat, nem pusztán az óda műfajának túlzásokra talán túlságosan is csábító emelkedettsége volt e párhuzam ihletője. Elszórt utalásokból úgy tűnik, ez a gondolat élt a fejekben már korábban is. A balközép párti Várady Gábor például, aki nem tartozott tehát Deák politikai irányvonalának támogatói közé, 1865–1867-ben, sőt 1861-ben igen éles politikai szembenállás jellemezte viszonyukat, ezt jegyezte fel naplójába 1866 áprilisában: „A közelebb lefolyt pár nap alatt szorongó érzelem szállotta meg keblünket, mely megzavarta álmainkat is: Deák, beteg volt. Most már szabadabban lélegzünk, a baj, Istennek hála!: csak mulékony jellegű volt: teljes javulás állott be. A gondviselés örködjék drága élete fölött. Mi lenne belőlünk, ha még Mózes sorsa sem leendne neki osztályrészül, ha még a hegy csucsra sem juthatna el, nekünk a Kánaánt megmutatandó?! És mi lenne belőlünk, ha utána soká vagy hasztalan kellene várakoznunk egy »Józsué«-ra?”³⁰ 1873 őszén pedig, Deák komoly megbetegedése után néhány héttel egy Jókai Mórnak tulajdonított röpirat így fogalmaz: „Deák Ferencz, hazánk s nemzetünk Mózes, az én meggyőződésem szerint, befejezte politikai áldásos működését. Egészsége kényzeríti elhagyni a küzdéért,

de elhagyni győzelmesen s a nemzet áldásától kísérvé. Mózes kivozette Izrael népét Egyiptomból, áthatolt vele minden veszélyen, de az ígért földére nem vezethette be, csak az utat mutatta meg. Deák létrehozta a kiegyezkedést, visszaszerezte a nemzetnek alkotmányát, utolsó nagy beszédében az egyházi kérdésben utat mutatott a nemzetnek, s most visszalép.³¹ Margócsy István elemzésében feltételezte, hogy a Mózes-párhuzam Kazinczy méltatása esetén külön funkcióval is rendelkezett, nevezetesen azzal, hogy általa az utókor Kazinczyban „*az író helyett dicsérhessen... valami mást*”, mivel munkái „*könnyűnek bizonyultak*”.³² Deák esetében is elgondolkodhatunk a mózesi párhuzam „üzenetén”, még akkor is, ha tudjuk, Deák igenis beléphetett Kánaán földjére, hogy azután a liberális alkotmányos kormányzás hétköznapijaiban csalódottan láthassa: a dualizmus politikai gyakorlata számos ponton korlátozta ama liberális elvek érvényesülését, amelyek jegyében ő az államjogi kompromisszumokat létrehozni kívánta. Így aztán persze a kortársak láthatták úgy, hogy az általa mutatott Kánaán még csak körvonalazódik a napi politikai csatározások zűrzavaros viszonyain átszűrődve.

A Mózes-kép mellett Deákot mint Messiást (XVII., XX., XXVII., XXX., XXXI. sz.)³³ és Salamont is megjelenítik a költemények. Nem hiányzik a Jézus-allúzió sem (IX., XX., XXX., XXXII., XXXIV., XXXV. sz.): egy csillag tűnt fel ott, hol „*játszva, alva Angyalmosolyra nyílt az új szülött*” (IX. sz.), vagy a XX. sz. mű, azaz Tóth Kálmán versének sorait idézve:

*„Lón nagy vihar... s utána pusztulás.
Remegve kérdtük: hol a Messiás?
Midőn vonaglott a mi nemzetiünk
S halkán susogtuk: Uram, elveszünk!
A mester csak mosolygott könnyeden,
Mint napsugár az acél fegyveren,
S mondá: A törvény s jog még megvan –
S nyugodtan járt a vész hullámain.”*

De ezenkívül nevezik Deákot „*nagy alkotmány-apostol*”-nak (XXI. sz.) is, ahogy nemegyszer mint védőszenthez, védangyalhoz fordulnak befejezésül támogatását kérve a haza számára (V., XI., XII., XXX. sz.). Van, aki egyenesen a „*Szabadság Istené*”-t akarja látni Deákban (XXIII. sz.).

Felvonulnak persze az ókori Görögország bölcsei, Lükurgosz, Arkhimédész, Démoszthenész, Szolón, s tiszta jellemei, például Ariszteidész, ahogy Róma egyes nagyjai, mindenekelőtt Cato, Cincinnatus, Gaius F. Luscinius Fabricius, Manlius Atilius Regulus is. A kortárs európai történelem alakjai nemigen szerepelnek, George Washington tűnik fel néhány alkalommal (XIX., XXXIII. sz.), illetve egy esetben az ír nemzeti mozgalom vezetője, O'Connell (VII. sz.).

Nem sok meglepetést tartogat a magyar múltbeli elődök felsorolása sem: Attila (VII., XVIII. sz.) és Árpád (XXXIV. sz.), a hét vezér (VII. sz.), akik azonban karddal szereztek hazát, míg Deák „*észcsatában győzött*” (XVIII. sz.) a bölcsességével, s ez föléjük helyezi. Egy költemény említi még Zrínyi Miklóst, Hunyadit (?) és Festeticset (?) (XXVI. sz.), egy Hunyadi Mátyást (XL. sz.).

A kortársak közül két vonatkoztatási pont tűnik elő: Széchenyi István gróf (XII., XVI., XXV., XXVI. sz.) és Kossuth Lajos. Széchenyié a reformfolyamat elindítójaként, akinek a munkáját Deák mintegy betetőzte:

*„Széchenyi, e nap, kelteni álmiból
Népét Keletnek jött föl az égre, el,
fölvinni majd a fénytetőre,
S hozni derűt a setét borúra:*

*Életre sírból Kehida Bölcse szent
Hullád Világos! Szemfödélét ezer
Hét, hatvan, és nyolcszáz boritá
Fátyolul a feledés szemére.”*

– fogalmazott a XVI. sz. pályamű írója.³⁴

Kossuth alakja inkább áttételes formában sejlik fel, hiszen a közte és Deák között a kiegyezésről folyt „polémia” mindenki számára világossá tette: a nemzeti Pantheon e két nagysága egykori harcostársakként igen különböző, messi pontokra jutott. S hogy ne kelljen állást foglalni „konfliktusuk”-ban, Kossuth alakja inkább csak elmosódott árnyékként jelenik meg, a Deák sírjára küldött cipruságacska képének felvillanásában (XIX., XXI., XXXVII. sz.).³⁵ Vörösmarty Mihály SZÓZAT-ának sorai is (XIII., XXV. sz.) fel-felsejlenek:

*„Mert te – áldott, vagy vert s sorsod bár –
Hazádhoz rendületlen hű valál”*

– olvashatjuk például a XIII. sz. pályaműben.

Említésre méltó elem lehet még, milyen sok költemény használta fel a Deák ravatalánál megjelenő és ott imádkozó Erzsébet királyné képét a fájdalom kifejezésére (IV., XIX., XXI., XXIX., XXXII., XXXVI., XXXIX., XL. sz.).

De megjelenik Deák a haza atyjaként (V., XXIII., XXVII., XXXIV., XXXVI. sz.), illetve Széchenyi után második atyjaként (XVI. sz.), orvosaként (V., XIV., XXXIX. sz.) is, vagy az asszonyként megjelenített haza kedveseként (XVIII., XIX., XXIII., sz.), más dimenziókban mint a mulandó idővel dacoló piramis (XIV., XXXVIII. sz.), más költeményben pedig a piramis, épp ellenkezőleg, a szolgaság jelképe, mely igazi hírnevet – Deákétól eltérően – nem eredményez (VII. sz.).

Ennyi talán elegendő arra, hogy lássuk, a műfaj személytelen sablonjai vonulnak fel, talán – tehetjük hozzá – a két kiemelt pályamunkában még a legkevésbé. De kérdés: mi az, ami Deák személyiségéből az „egyenszövegek” halotti maszkja mögül előbukkan.

A „haza bölcse” mint szlogen, a „higgadt agg bölcs” képe (XIX. sz.) szinte mindegyik költemény fő motívuma. Törvény, Jog, Igazság, Alkotmány, a békés haladás hirdetése, erkölcsi következetesség és megvesztegethetetlenség; egyszerű polgárerény, önzetlen hazaszeretet („önzetlenség puritánja” – XXI. sz.), szerénység, a fényes jutalom stb. visszautasítása, egyszerűség – ezek a Deák alakját leíró „ódai állandó fogalmak”, bár ez utóbbiak kiáltó ellentétben állnak az ódai dagály eszközeivel. Néhány munka szerzője egy-egy Deák-idézet-parafraízist is beleszótt munkájába:³⁶ „kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk nem szabad” (1. felirati javaslat, 1861 – XIX., XXI., XXXVIII. sz.); „jobban tudom szeretni e hazát, mint gyűlölni ellenségeinket” (uo. – XXXVIII. sz.); „Lakoma után imádkozni kell. Az én imádságom rövid: csak három szóból áll: éljen a hazá!” (Kazinczy-émlékünnp, 1859. okt. 27. – XXVI. sz.); „Hogy a jog a miénk!” (1. fel-

irati javaslat, 1861 – XXXII. sz.). Volt, aki egy közismert Deák-anekdotát, a mente újragombolásáról szólót idézte fel az olvasóban („*Deák érvel csak egy parányi gombról*” – IX. sz.). Bizonyára nem véletlen, hogy ezek a szövegek mind 1859–1861 között születtek, amikor Deák még – a felirati és határozati párti nézetkülönbségek ellenére – a magyar politikai elit egységesen elismert vezetője volt. Nem a kiegyezés „pártpolitikusa”, ahogy azt az ellenzék szemére vetette. A költemények verbálisan 1867-et éllették, de a közvélemény 1860–61-es húrjait pengették – hogy visszatérjünk Csengery Aranyhoz írt jó tanácsára. Az is árulkodó, hogy a költemények kivétel nélkül mind egységes pályáívet formáltak Deák számára, még csak nem is sejlik fel az, milyen változások, dilemmák és konfliktusok terhelték útját. S bár néhány költemény utalt reformkori tevékenységére is, a mózesi párhuzam jegyében 1849-ig minden csak előkészületnek tűnik az akkor rá váró nemzetmentő hivatáshoz. 1848 Deákja sem az igazságügy szakminisztere, hanem a látnok, aki rémulten állt az örvény előtt, s figyelmeztetett, ne dobjuk el „*a jog szent paizsát*” (XXV. sz.), de hiába. Ez a kép persze az 1850–1860-as években formálódó Széchenyi-kultusz egyik alappillérevel rokonítható,³⁷ s ismét csak a Széchenyi és Deák között felfedezni vélt párhuzamot volt hivatott kiemelni.

Tragikus elem Deák életútjának felvillantása során csupán egyetlen pályamunkában (IV. sz.) fedezhető fel, persze itt is az ódai kellékek mezében:

*„Ám a szelídség pajzsa csekély anyag
Mégvédni mentőn a nemes érzetet –
Kaján irigység – meghasonlás –
Nemtelen elv rohanása ellen!...*

*Bár küzd kitartón ércszíved érzete
A vad hatások törhegyes élei
Meggyengítésén, – hasztalan küzd!...
Végre szívedbe tolont a méreg!...*

*S ott már halálos vérsebeket mara,
Mit gyógyszerekkel menteni képtelen
A legtudósabb ész! – Remegve
Mondjuk: a hős – a vezér lerokadt!”³⁸*

Kevesen akadtak olyanok is, akik kitértek Deák személyiségének derültebb vonásaira: a kedvelt társasági emberre, a kedélyes anekdotázóra („*uralgott élczkirályként*” – XXX. sz.), a segíteni kész, érző emberre is emlékezve. Talán éppen ez tette némileg egyénivé a Szász Károly díjnyertes költeményében kirajzolódó portrét:

*„S e Nagy olyan volt köztünk mint a gyermek:
Nyájas, kedélyes és igénytelen.
Komoly ajkán kedv, játszi tréfa termett,
Mint bércz-nyílásban kis virág terem.”*

De idézhetjük a XXI. sz. költeményt is:

„*Am mégis érzett, mély kedély volt,
Nem égő nap, de tiszta szép hold,
Szelíd világot hintve széjjel
Hol éj borong és szenvedés kel;
Nagyot, fölségest tenni – csendben,
Deáké ez ősrégi jellem,
Kezén a törvénykönyv kitarva,
Szívén – a Vörösmarty-árva.*”

Az Akadémia Deák-gyászünnepélyére 1877. január 28-án került sor. Lónyay Menyhért megnyitóbeszédében a Deákról már ismert közhelyeket ismételte (nagy tehetség, alapos képzettség, erős ítélet, jellemzilárdság, bölcs mérséklet, önzetlen hazaszereget, jogtisztelet), miközben határozott aktuálpolitikai üzenetet is megfogalmazott: „*Deáknak és pártjának az 1867-iki kiegyezés legfőbb alkotása*”, mivel felismerte, hogy Magyarország fennállásához szükséges a Monarchia fenntartása; a mai kor feladata Deák munkáját továbbfejleszteni, amire a „*jelen külügyi bonyodalmakban*” is emlékezni kell.³⁹ Ezt követően hangzott el Csengery Antal emlékbeszéde. Az emlékbeszéd műfajával kapcsolatban Gyulai Pál véleményét szokás idézni, aki szerint az emlékbeszéd a kegyelet műfaja, amelynek a feladata azonban nem a mértéktelen bálványozás.⁴⁰ Csengery emlékbeszéde megfelelt ennek az elvnek, nem tömjénez, mintegy tényeket sorol, felvillantva Deák pályafutását. Tartózkodik a fellengzős állításoktól és túlzásoktól, szemléletes és érzékletes képét rajzolja meg Deák alakjának. Ugyanakkor lekerekíti a sarkokat, főként az 1867 utáni időszak kifejtését kerüli. Egyetlen helyen fordul elő csak utalás arra, hogy Deák viszonyulása milyen ambivalens volt e korszak politikai erőihez. Csengery beszédét követően Tóth Kálmán költeményét Győry, Szászét pedig maga a költő olvasta fel.⁴¹

Íme, előttünk áll Deák halála után alig néhány hónappal az a Deák-kép, melyet mi is jól ismerünk a nemzeti emlékezet közhelyeiből: Deák a nyugodt, megfontolt, a kötelességét mindig tudó és teljesítő, az ókori republikánus erényeket megtestesítő tökéletes, majdhogynem mindenható államférfi. E kép megkonstruálásában – akaratlanul bár – Deák maga is közreműködött zárkózott magánemberi és közéleti személyiségevel, ahogy vállalta, ha keserűen is, a kormánypárt vezérének tisztét és erkölcsi felelősségét a közvélemény előtt, miközben bizalmas körben nem kis rezignációval vagy éppen dühvel mondhatta: „ő csak Deák és nem Deák-párti”, ahogy Csengery Antal felidézte alakját akadémiai emlékbeszédében.⁴²

Deákról persze halála alkalmából versek tucatjai születtek, a pályázatra beküldött költemények csak a jéghegy csúcsát villanthatják fel. A *Vásárnapi Ujság* szerkesztőség üzenetként a következőket tartotta érdemesnek közölni olvasóival 1876. február 13-án: „*Deák halálára egész sereg alkalmi költeményt kaptunk. Sajnáljuk, hogy egy sem emelkedik közülök a közölhetés mértékeig sem. Íróik, úgy látszik, abban a tévhitben élnek – melyben egyébiránt némely fővárosi verselők is leledzenek –, hogy a nagy hazafit jobban megtisztelik egy rossz verssel, mint a – néma hallgatással.*”⁴³ A végül nyomtatásban megjelent Deák-gyászversek szintén a pályázati költeményekből már jól ismert eszköztárat vonultatták fel. Nem hiányzott a külföldi államférfiakkal való egybevetés (Washington, Lafayette, Ariszteidesz), az egekig magasztalás, ahogy a Mózes-motívum kibontása sem. Pap Gábor – aki költeményében azt sem hallgatja el, hogy „*nem táboromnak volt ő nagy vezére*” – DEÁK FERENC EMLÉKEZETE című versében például így fogalmaz, Józsva képébe valószínűleg Tisza Kálmánt öltöztetve:

„Nagy szellemével Ő volt a szövétnek,
Mikor bolyongtunk pusztaságokon.
Fénylő sugári most már nem vezérlnek,
De tört az út, s mi járhatunk azon.
Nábó hegyén bár elmaradt: beérünk
Kánánba, mert Józsuánk – vezérünk.”⁴⁴

S hogy az ódai műfaj korabeli közhelyei nem csak az ódákban éltek a fejekben Deákról, bizonyítja, ahogy Csorba Géza, a Királyi Főügyészség írnoka (igaz, maga is publicistai, sőt költői ambíciókkal rendelkező) naplójában január 29-én, szombaton feljegyezte Deák halálhírét: „Reggel, amint a belvárosi Járásbírószághoz a Csiky-féle perben hozott ítélet lemásolása végett bementem, már gúnyoszlók lobogtak a ködös, hideg légben, fájdalomosan jelentve, hogy a Magyarok Mózese, nagy prófétája, a haza bölcse, Európa nagy státusférfia, a haza atyja, a kedves »öregúr«, a nagy Deák Ferenc, meghalt.” Felesége, Táncsics Eszter pedig a következő nap ezt jegyezte be közösen vezetett naplójukba: „Szegény Deák bácsi! Nincs többé; nemcsak a kitűnő politikust, a páratlan államférfiút, a hű és igaz hazafit, az aranytisztta jellemű embert, az igazságos és részrehajlatlan, megvesztegethetetlen férfiút, a szorgalmas és fáradhatatlan képviselőt, a haza bölcsét, a trón és nemzet közötti összetartó kapcsot, a haza legelső emberét sajnálom benne, hanem mint barátot, mint olyant, ki egy igen-igen becses emlékekkel ajándékozott meg!”⁴⁵

Nagyon ismerősek ezek a sztereotípiák, már készen áll a Nemzeti Emlékezet szobra Deákról, amikor halálára ténylegesen sor kerül. S annak formálásában a jog tudósának és a higgadt mérlegelés nagymesterének már csak sajnálatosan kevés szerep jutott a – hús-vér Deáktól oly nagyon távol álló – lánglelkűpróféta-hivatás árnyékában. Persze nyilván voltak olyanok is, akikben a halál aktusa nem feledtette Deák nézeteivel való egyet nem értésüket. Elszórt utalások fennmaradtak erre vonatkozóan is.⁴⁶ Ahogy a kibontakozó Deák-mítoszt némileg beárnyékolhatták az aktuális politikai pártcsatározások is, a Deák érdemeinek törvénybe iktatása körüli parlamenti vita vagy Kossuth Deák halálakor Helfy Ignáchoz intézett levelének⁴⁷ nyilvánosságra hozatala. De mindez csak egy-egy sötétebb árnyalatot jelenthetett a már évek óta épülő kultusz építményén.

Jegyzetek

1. Pulszky Ferenc: VISSZAEMLEKEZÉSEK I–II. *Budapesti Szemle*, 33. k. (1883) 75. sz. 343.

2. Kónyi Manó: HOGYAN REVIDEÁLTA DEÁK FERENCZ AZ Ő BESZÉDEIT. *Nemzet*, 6. évf. 1657. (99.) sz. 1887. ápr. 10. Melléklet; Gyulaihoz írott 1873. júl. 9-i levelében pedig Deák így érvelt: „...a miket én mondtam azok nem ki dolgozott beszédek, hanem véleményem egyszerű kijelentései s valóságos irodalmi becsel tehát nem bírnak”. In: DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE. II. LEVELEK 1822–1875. Szerk. Váczy János. Bp., 1890. 337. és

SZÁZ LEVÉL DEÁK FERENCZTŐL, 1850–1875. Szerk. Katona Csaba. Bp., 2004. 148.

3. Az 1875-DIK ÉVI AUGUSZTUS 28-ÁRA HIRDETETT ORSZÁGGYŰLÉS KÉPVISELŐHÁZÁNAK NAPLÓJA. 5. köt. Bp., 1876. 10.

4. LÓNYAY MENYHÉRT NAPLÓJA. 1867. febr. 27. Lónyay Menyhért: JEGYZETEK, 1867. MOL Filmtár X 9572.

5. Díszes temetéséről lásd: *Vasárnapi Ujság*, XXIII. (1876) 6. sz.; Lakner Judit: HALÁL A SZÁZADFORDULÓN. (=História Könyvtár. Monográ-

fiák 3.) Bp., 1993. 27–28.; Gyáni Gábor: AZ UTCA ÉS A SZALON. TÁRSADALMI TÉRHASZNÁLAT BUDAPESTEN, 1870–1940. Bp., 1998. 70–71.

6. Csengery Antal levele címzés és dátum nélkül, ill. Lónyay Menyhért levele „*Tisztelt Barátom!*” megszólítással, Buda, 1876. jan. 29. (Valószínűleg mindkettő címzettje Arany János, az Akadémia titkára.) MTAKK RAL 1326/1876.

7. MTA nagygyűlések jegyzőkönyve, 1872. máj. 23.–1876. jún. 8. MTAKK K 1374. A gyűlés határozatát közli még: ARANY JÁNOS HIVATALI IRATOK 2. AKADÉMIAI ÉVEK (1859–77). (=ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI. XIV. köt.) Szerk. Gergely Pál. Bp., 1964. 563.

8. Például lásd: *Pesti Napló*, 27. évf. 24. sz. 1876. jan. 30.

9. 8. akad. ülés, összes ülés, 1876. febr. 28. MTA kisgyűlések jegyzőkönyvei, 1876. jan. 3. – 1876. dec. 11-ig. MTAKK K 1451.

10. Idézi: ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI. 1. köt. KISEBB KÖLTEMÉNYEK. S. a. r. Voinovich Géza. Bp., 1951. 513.

11. Csengery Antal levele Arany Jánoshoz, Pest, 1860. júl. 16. (Másolat.) OSZK Kt, Quart. Hung. 2422. Közli: ARANY JÁNOS LEVELEZÉSE ÍRÓBARÁTAIVAL. 2. köt. (=A. J. HÁTRAHAGYOTT IRATAI ÉS LEVELEZÉSE. 4. köt.) Bp., 1889. 186.

12. Idézi: Barta János: ARANY JÁNOS SZÉCHENYI-ÓDÁJA. *Irodalomtörténet*, 66. évf. (1984) 25. Vö. még: Keresztury Dezső: A HALLGATÓ ARANY. *Irodalomtörténet*, 38. évf. (1950) 3. sz. 66–72. Köszönöm Császtvay Tündének, hogy ez utóbbi tanulmányra felhívta a figyelmemet.

13. Arany és Deák viszonyáról lásd újabban: Imre László: DEÁK FERENC ÉS A MAGYAR IRODALOM. In: DEÁK FERENC EMLÉKEZETE. Szerk. Szabó András. Bp., 2003. 197–198.

14. A „Kazinczy Ferenc emlékezete” címmel kiírt akadémiai pályázatot „költemény” írására 1858. december 18-án hirdették ki. Tízennygy pályamunka érkezett, az első díjat Tompa Mihály, a másodikat Szász Károly kapta. AKADÉMIAI EMLÉKKÖNYV A KAZINCZY FERENC SZÜLETÉSE ÉVSZÁZADOS ÜNNEPÉRŐL. Pest, 1859. 75–76.

15. MTA nagygyűlések jegyzőkönyve, 1872. máj. 23. – 1876. jún. 8.

16. 14. akad. ülés, összes ülés, 1876. ápr. 3. MTA kisgyűlések jegyzőkönyvei; *Pesti Napló*, 27. évf. 84. sz. 1876. ápr. 11. Reggeli kiadás.

17. Arany János főtítkár fogalmazványa a hírlapok számára, MTAKK RAL 1405/1876. *Pes-*

ti Napló, 27. évf. 84. sz. 1876. ápr. 11. Reggeli kiadás.

18. 21. akad. ülés, összes ülés, 1876. okt. 2. MTA kisgyűlések jegyzőkönyvei.

19. Papp Gábor: DEÁK FERENC SÍREMLÉKÉRE KIÍRT PÁLYÁZAT TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA. In: PEST-BUDA EGYESÍTÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA 1873–1998. Szerk. Hajdú Ákos–Ősz Ferenc. Bp., 1998. 88–98.

20. Joh. N. Sacher 1876. febr. 24-én kelt, az MTA elnökségéhez írt levelében küldte el „*Franz Deak der große Staatsmann, Patriot und Liebling der ungarischen Nation*” című „balladáját”. Mint írja, a *Der Freimuthige* című lapban olvasta, hogy a Deákról írt legjobb ódát vagy balladát az MTA száz dukáttal díjazza. MTAKK RAL 169/1876. Érkezett még két német nyelvű költemény is. Minden bizonnyal a legelső beérkezett költemény lehetett Joh. Ganskyé (Ottakring bei Wien, dátum nélkül, de a levél hátoldalára feljegyzettek szerint 1876. febr. 5-én már meg is érkezett) FRANZ DEAK DER GROßE PATRIOT IN UNGARN címmel. Azonban, bár levele tanúbizonyossága szerint a pályázatra küldte, nem csatolták azt a pályázati anyagokhoz. (MTAKK RAL 91/1876.) Anton Jak. Petritsch (Agram, 1876. szept. 28.) viszont az MTA elnökségéhez írt levelében hangsúlyozta, hogy nem kíván a versengésben részt venni, költeményével csak tisztelni akar Deák emléke előtt. (MTAKK RAL 922/1876.)

21. 27. akad. ülés, összes ülés, 1876. okt. 23. MTA kisgyűlések jegyzőkönyvei, vö. Kimutató az 1876. okt. 17-ig beérkezett pályamunkákról, MTAKK RAL 1491/1876. Az első pályamunka február 16-án érkezett, a XVI–XL. pályamunkákat pedig csak októberben küldték be. A pályamunkákat lásd: Deák Ferenc pályaművek. MTAKK M. Irod. Régi és új Irodalom 4-r 99. sz.

22. 35. akad. ülés, összes ülés, 1876. dec. 11. MTA kisgyűlések jegyzőkönyvei.

23. Névny László: AZ IRÁSMŰVEK ELMÉLETE, VAGYIS AZ IRÁLY-, KÖLTÉSZET- ÉS SZÓNOKLATTAN KÉZIKÖNYVE ISKOLAI ÉS MAGÁNHASZNÁLATRA. Pest [1870]. 134.

24. Györi L. János: IZRAEL TÖRTÉNELMÉNEK ÉS A MAGYAR NÉP TÖRTÉNETÉNEK PÁRHUZAMA A XVI–XVII. SZÁZADI MAGYAR PRÉDIKÁTORI IRODALOMBAN. *Confessio*, 22. évf. (1998) 3. sz. 18.

25. Benda Kálmán: HABSBERG-POLITIKA ÉS RENDELLENÁLLÁS A XVII. SZÁZAD ELEJÉN. *Történelmi Szemle*, 13. évf. (1970) 3. sz. 424.

- 26.** Gáborjáni Szabó Botond: A „KOSSUTH MAGYAROK MÓZESE” TOPOSZ TÖRTÉNETI HÁTTERE. *Debreceni Szemle*, 1998. 3. sz. 341.
- 27.** Gáborjáni Szabó Botond id. mű; Zakar Péter: „KOSSUTH A MAGYAROK MÓZESE”. LIBERÁLIS EGYHÁZIAK KOSSUTH-KÉPE 1848–1849-BEN. *Aetas*, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 87–108.
- 28.** Margócsy István: MAGYAROK MÓZESE. AZ 1859-ES KAZINCZY-ÜNNEPÉLYEK NYELVHASZNÁLATÁHOZ. 2000, 9. évf. (1997) 11. sz. 53–57.
- 29.** ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEL. I. köt. KISEBB KÖLTEMÉNYEK. S. a. r. Voinovich Géza. Bp., 1951. 292.
- 30.** Várady Gábor: APRÓSÁGOK EGY NAGY EMBER RŐL. In: DEÁK-ALBUM. EMLÉKKÖNYV. Bp., 1876. 50., ill. VÁRADY GÁBOR ORSZÁGGYŰLÉSI LEVELEI 1865–1868. Kiadta Szilágyi István. Pest, 1871. I. köt. 93–94.
- 31.** POLITIKAI LEVELEK EGY KÜLFÖLDÖN ÉLŐ HONFIHOZ. Bp., 1873. 32–33.
- 32.** Margócsy István.
- 33.** 1849-ben Kossuthot nevezték annak. Jókai visszaemlékezése szerint 1849-ben egy rabbi arról prédikált, hogy Kossuth a régóta várt Messiás. Idézi: Gáborjáni Szabó Botond, 344.
- 34.** A XII. sz. pályamű is Széchenyihez kapcsolja Deák életművét: „*Századok jönnek s lehangyatlannak majd, / Hozva a »nem volt« de a »lesz« re hajnalt; / Hogyha lesz, néked köszönnéni sorsát – / szép Magyarország.*”
- 35.** Van azonban olyan költemény is, amely – szintén csak sejtetve, de – határozottan negatívan jeleníti meg Kossuth szerepét: Deák minden gyanúsítást, akár baráttól jött is, eltérni kész volt, írta Szász Károly.
- 36.** Nem volt ez másképp Arany Széchenyi-ódájában sem. Vö. Tolnai Vilmos: ADATOK SZÉCHENYI ÉS ARANY VISZONYÁHOZ. *Egyetemes Philológiai Közöny*, LV. évf. (1931) 29–33. Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy erre az írásra felhívta a figyelmemet. Lásd még: Skala István: HÁRMAS PYRAMID. *Egyetemes Philológiai Közöny*, LVI. évf. (1930) 252.
- 37.** Lásd még: Deák Ágnes: SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A MAGYARORSZÁGI KÖZVÉLEMÉNY AZ 1850-ES ÉVEKBEN. (Előkészületben.)
- 38.** A X. sz. költemény is utal a Deákot ért támadásokra: „*Habár szent szándokával a király – / S a honnak érdeke soha sem ütközött: – / Majd a magasztalóknak balvány-oszlopa; / Majd a kicsinylő lelkek élő vád-sara.*”
- 39.** MTA 1877. január 28-án Deák Ferenc emlékezetére tartott ünnepélyes közülés tárgyai. MTA ÉVKÖNYVEI. 15. köt. (1877) Bp., 1879. 1–88.
- 40.** Az emlékbeszéd műfajáról lásd: Tverdo-ta György: AZ EMLÉKBESZÉD MINT A KULTIKUS ÉS A KRITIKAI BEÁLLÍTOTTSÁG ÉS NYELVHASZNÁLAT KÖZÖTTI ÁTMENET MODELLJE. In: AZ IRODALOM ÜNNEPEI. KULTUSZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp., 2000. 87–91.; Takáts József: GYULAI, EMLÉKBESZÉD, KANONIZÁCIÓ. In: A MAGYAR IRODALMI KÁNON A XIX. SZÁZADBAN. Szerk. Takáts József. Bp., 2000. 163–176.
- 41.** Pauler Tivadar: NAPI JEGYZETEK. OSZK Kt, Quart. Hung. 2611. 2. köt. 1877. jan. 28-i bejegyzés; MTA ÉVKÖNYVEI. 15. köt. (1877) Bp., 1879.
- 42.** Csengery Antal: DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE. In: Cs. A. ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI. 3. köt. Bp., 1884. 41.
- 43.** *Vásárnapi Ujság*, XXIII. évf. 7. sz. 1876. febr. 13. Köszönöm Pajkossy Gábornak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.
- 44.** Közli: A HAZA BÖLCSE EMLÉKEZETE. VERSEK DEÁK FERENCZRŐL 1803–2003. Szerk. Árpás Károly. Szeged, 2003. 65.
- 45.** TÁNCICS ÉSZTER ÉS CSORBA GÉZA NAPLÓJA. S. a. r. Buza Péter. Bp., 1994. 324–325. Deák halála alkalmából Csorba is írt két verset, melynek egyikét közli is a napló.
- 46.** Csengery Antal például egy alkalommal így írt: „...egy Washingtonnak is utána kiáltotta a tömeg a hazaárulást... a gúnyból, gyanúsításból kijutott, míg élt, sőt – fülemmel hallottam – a midőn már teritőn feküdt is, Deák Ferencznek is”. In: CSENERGY ANTAL HÁTRAHAGYOTT IRATAI ÉS FELJEGYZÉSEI. Kiadta Dr. Csengery Lóránt. Bp., 1928. 388. Az ellenzéki Mocsáry Lajos szerint pedig a közvélemény „általánosan” felröftötte neki (Deáknak), hogy „míg maga teljesen tisztán állott, felhagyta burjánozni maga körül a corruptiót”. Mocsáry Lajos: DEÁK FERENCZ. *Egyetértés*, X. évf. 32. sz. 1876. febr. 10.
- 47.** KOSSUTH LAJOS DEÁK FERENCZRŐL. *Egyetértés*, X. évf. 47. sz. 1876. febr. 27., kihagyásokkal közli még: DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE. Szerk. Törs Kálmán. Bp., 1876. 233–235.; Kossuth levele (vezércikk). Uo. 48. sz. 1876. febr. 29.; Gyulai Pál: KOSSUTH LEVELE DEÁK HALÁLAKOR. *Budapesti Szemle*, 11. köt. (1876) 167–177.